

З ПОЛІТИЧНОГО, ЕТНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЛІТОПИСНОЇ БОЛОХІВЩИНИ

Вже близько двох століть історія Болохівської землі є предметом наукового вивчення [1].

На відзначені у літопису під 1150, 1231, 1235, 1241, 1257 рр. [2] землі Болохівського князівства вперше звернув увагу російський історик М. Карамзін. Проаналізувавши відомі на той час письмові джерела, він вказав на його ймовірне розташування між сучасною Волинню та Пониззям (з XIV ст. Поділлям) [3] — у давньоруський час прикордонних територій Київського та Галицько-Волинського князівства. Послідовники М. Карамзіна, які зацікавились минулим краю — М. В. Мовчанівський (1852–1906), О. М. Андріяшев (1868–1939), М. Ф. Біляшівський (1867–1926), М. П. Дашкевич (1852–1908), І. А. Лінніченко (1882–1926), М. С. Грушевський (1866–1934), які систематизували відомі їм пам'ятки, відзначали Болохівщину як цілісний масив з власними соціально-політичними, економічними, правовими, адміністративними та культурними рисами. Вони окреслили економічні засади та соціальний устрій цього краю, звернувши увагу на характерні риси політичної суверенності, значну роль місцевого нобілітету, активну внутрішню та зовнішню торговельно-економічну практику, мобільну посередницьку торгівлю, боротьбу з представниками офіційної влади, в тому числі Романовичами. Болохівців відрізняла військова спроможність та значний творчий потенціал, який виявив себе у будівництві та ремеслах. Сучасні дослідження, розгорнуті від Південно-Східної Волині і Поділля до межиріччя Південного Бугу, Случі та Горині, нині — суміжних районів Хмельницької, Житомирської, Рівненської та Вінницької областей, підтверджують такі висновки попередників.

Вже у XIX ст. професор київського університету святого Володимира М. Дашкевич, ґрунтуючись на фактах Галицько-Волинського літопису, оприлюднив у 1873–1884 рр. низку робіт про Болохівщину [4], у яких стверджував про існування болохівських міст — Божська, Болохова, Губина, Деревича,

Кудина, Меджибожа. Таке відкриття спонукало іншого київського професора В. Б. Антоновича дослідити ці об'єкти на містах. Зокрема, він здійснив археологічну розвідку літописного Губина на річці Случ (тепер в Житомирській області), підтвердивши думку М. Дашкевича про Губин як одне із центральних міст Болохівського князівства. Результати його подальших дослідів міст та городищ Болохівської землі увійшли до розгорнутої праці «Археологическая карта Волинської губернії», приурочену до XI археологічного з'їзду у Києві [5]. Щодо Подільської губернії, таку саму роботу показав Є. Сіцінський [6].

Зазначимо, що літопис згадує вісім населених пунктів: Губин, Деревич, Кобудь, Кудин, Городок Бозький, Меджибіж, Болохів. Сучасними дослідженнями до них додалася низка городищ, селищ та міст, серед яких — Райківці, Колодяжне, Городище під Шепетівкою, Городище на р. Згар, Полонне, Ізяславль, Теліженці (Городець), Дорогобуж, Звягель, Ущиця, Бакота, Кам'янець; всього зафіксовано та описано 27 городищ, 51 селище і 23 могилиники. В Послуччі виявлено 23 міста, на Південному Бугі — 20, в Погоринні — 10 [7]. Історію багатьох з них за архівними документами Польщі, Росії та України можна, подекуди, простежити від XV до XX ст. [8].

Археологічні дослідження, які проводили в Райківцях, Колодяжному, Городищі під Шепетівкою, Городищі на р. Згар, Полонному, Ізяславлі, Теліженцях, Дорогобужі [9], Звягелі [10], Кобуді, Губині [11], Меджибожі [12], свідчать про потужну, розумно продуману і сплановану фортифікаційну систему болохівських міст, возведення яких потребувало знань, умінь та залізної організації. Оборонно-захисні споруди мали літописні гради — Губин, Ікобудь, Дядьків, Меджибіж (Межибож'є), Деревич, Божськ, Городець. Інженерно-будівельна техніка болохівців дозволяла споруджувати не тільки високі земляні вали та кам'яні стіни з приміщеннями-клітями, а й греблі, адже більшість болохівських міст були розташовані на берегах річок, якими пронизана вся територія Поділля. Це річки Ров, Згар, Дунеч, Снивода, Домаха, Ікава, Караїєць, Лядава, Мощениця, Гніма, оточені непрохідними болотами, розливались в озера. Північну частину та північний схід перетинав Бог, а південні кордони — Південний Буг, Тетерів, Снивода, які утворювали водорозділ з Київською землею. На заході природні кордони утворювали Случ, Ікопоть, Хомора, Бужок.

Річкові заплави — характерний ландшафт болохівських міст. Зокрема, городище Губина, побудоване на гігантському мисовому виступі, утвореному річками Случ та Ладижка, має форму еліпса. Поділене на чотири частини (чотиридольне), з напольної сторони городище було укріплене рядами валів і ровів. Традиція такого будівництва зберігалася і в подальшому [13], ускладнюючись та вдосконалюючись. З чотирьох фортець як справжній

форпост державного значення було сформоване за давньоруських часів місто Болохів, яке вважають політично-адміністративним центром болохівських міст [14]. На думку більшості дослідників, він був розташований на місці сучасного містечка Любар Житомирської області, назва якого була змінена за часів князів Любартовичів [15]. Відзначимо, що і нині планувально-просторова організація оборонних споруд Болохівщини, будівельна виразність їх форм, викликає захоплення сучасників, а складна історія його міст віддзеркалює долю всієї Болохівщини, одним із провідних питань якої є роль у давньоруських державотворчих процесах.

М. Дашкевич свого часу визначав Болохівщину як автономне утворення, яке лише формально відносилось до Волинського князівства, а згодом і до Галицько-Волинської Русі. Сучасні дослідники відносять її до нової територіально-політичної спільності із центром у Болохові, яку очолили літописні «болохівські князі», які не визнавали над собою влади сусідніх князів, в тому числі Данила Галицького [16]. Інші називають Болохівські землі «буферним» утворенням, в якому переплелися інтереси Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств [17].

Безумовно, що ці території разом з іншими пережили еволюцію політичного устрою від початкової централізації Київської Русі до феодалної роздробленості, коли виникло немало напівдержавних формувань з перехідними рисами старих і нових форм господарювання та політичного устрою.

Судячи з літописних посилянь, а також археологічних матеріалів, головним дорадчим органом на Болохівських землях було віче, похідне від традиційних племінних зібрань слов'ян, на яких шляхом обговорення («віщування») вирішували громадські справи. Відомо, що за феодалної роздробленості роль віче посилилась у політичному та економічному житті городян [18], а постійні згадки у літопису про болохівських князів — про пріоритетні позиції в таких процесах представників колишньої племінної верхівки, очільників «старих родоводів», які не залишались носіями традицій додержавного часу, сформованих у надрах племінних союзів.

На думку дослідників, напередодні утворення Київської Русі, могутній та авторитетний волинсько-дулібсько-бужанський союз охоплював землі майбутньої Болохівщини, а у певних аріалах відчутними були впливи об'єднань деревлян, уличів та тиверців. Патріархальна місцева знать відіграла тут суттєву, якщо не провідну роль, яку поширювала не лише на політичні, а й економічні ділянки тогочасного права. Вигідне розташування Болохівщини на одній із центральних міжнародних магістралей середньовіччя сприяло одержанню колосальних торговельних прибутків та мита. Болохівщина була частиною загальноєвропейської торговельно-економічної системи [19].

Не випадково її землі відзначені на знаменитій карті торговельних та стратегічних пунктів Європи та Сходу Ідрісі, датованій 1154 р. [20]. Болохівці мали розвинуті зв'язки з економічними центрами Візантії, спілкувалися з польськими, чеськими, угорськими королями, вміли домовитися з татарськими ханами. Про такі ділові і дипломатичні якості болохівців неодноразово згадували й літописці. Відтак, коли на багатих і залюднених землях Пониззя-Болохівщини зійшлися територіальні, політичні та економічні інтереси Київського, Галицько-Волинського та Чернігівського князівств, такі обставини зробили ці землі об'єктом приватновласницьких бажань та претензій нових князівських династій й іноземних загарбників.

Ймовірно, що на болохівських землях зберігалися і давній адміністративно-господарчий поділ, система військової оборони разом із дружинними формуваннями, налагоджений зв'язок, та усталена податкова служба. Укорінені на місцях, вони були використані князями нової правлячої верхівки, яку з X ст. уособлювали київські зверхники. Отже протистояння відбувалось між галицько-волинськими, київськими та чернігівськими князями [21], представниками місцевих династій та зарубіжних загарбників. На тлі прагнень придушити всілякі спроби місцевої незалежності з боку офіційної влади відбувались процеси розкладу общини, світоглядно-релігійних змін, зрушень традиційного укладу.

Господарство населення, яке мешкало на цих теренах, колишніх членів племен дулібів, волинян, бужан, судячи з археологічного матеріалу, базувалося на вирощуванні злакових — хлібних та технічних культур — пшениці, жита, проса, гречки, льону, коноплі. У XI–XII ст. ці культури висунулися на перший план [22] і стали стратегічним ринковим продуктом. Отже, істотну роль відігравало сільське господарство, яке вели окремими дворами, та скотарство. В індивідуальному господарстві та водночас у торговельних обмінах використовували мисливську здобич — дичину, адже значну частину тогочасних територій Болохівщини займали густі ліси. Широковідомо, яким попитом користувались шкірки хутра із давньоруських земель на європейських та азійських ринках. Примітно, що особливим вмінням виловлювати диких звірів — білку, куницю, бобра, зайців, лисиць, вовків, лосів, птахів — тетревів, глухарів, гусячих, качиних, рибу тощо, болохівці славилися і в подальші часи.

Вивчаючи етапи розвитку літописного краю, М. Дашкевич малює антропологічний портрет його мешканців, який співвідносить з українцями. Їх побут він характеризує як типовий і традиційний для місцевих селян протягом багатьох століть [23]. Це підтверджують й дані сучасних розкопок. Болохівці жили у наземних житлах зі стінами, каркас яких складали стовпи, всередині яких знаходилась ґрунтова долівка з глинобитною піччю, характерною для

більшості поселень Давньої Русі [24]. Відкриті також великі, двоповерхові, зрубні будівлі, де верхня частина служила житлом, а нижня призначалась для прислуги та зберігання продуктів. Вважають, що такий тип жител належав заможним болохівцям, представникам місцевого нобілітету [24].

Слов'янську приналежність населення болохівських земель підтверджують ремісницькі вироби XII–XIII ст. Так, зокрема, в групі металевих виробів, крім знарядь праці, інтерес представляють різноманітні прикраси — срібні браслети, скроневі кільця, колти, рясна, медальйони, прикрашені черню, позолотою, ажурною філігранню. Вони є художніми витворами, характерними саме для слов'янського вжитку [25]. Традиційні технічні та технологічні прийоми, які застосовували у виготовленні таких прикрас, можна простежити на давньоруських теренах Волині та Поділля від IX до XIII ст., а за межами давньоруського часу — як південно-західну художню традицію — аж до XV ст. [26]. Їх кількість та різноманітність є також своєрідним показником високого і поважного місця жінки в болохівському суспільстві.

В прямому зв'язку з ювелірним ремеслом розвивалось зброярство, центри якого також існували на Болохівщині [27]. Про це свідчать стилістично близьке до ювелірних прикрас оздоблення мечів XI ст., знайдених на Хмельниччині та на Рівненщині — в Карабчієві та Дорогобужі [28], наверх булав та кістені, якими користувались давньоруські вояки. Подібні знаходили у багатьох давньоруських містах, наприклад Василеві, Воїні, Старій Рязані [29].

В мирний час болохівці були будівельниками і землеробами, ремісниками і торгівцями, мисливцями і рибалками, у часи військової загрози вони перетворювалися на воїнів, які стіною ставали на захист своїх домівок. Військо болохівців, як показують археологічні знахідки, мало піхоту і кінноту. А зважаючи на те, що за доби середньовіччя кінська зброя та спорядження вершника коштувало дорого, можна судити й про високий рівень достатків болохівських військовиків. Археологічні матеріали та спостереження краєзнавців дають можливість говорити і про деякі подробиці їх військових буднів. Так, на думку дослідників, походи дружин відбувались взимку, тому що тільки по кризі можна було перейти річки та озера, болота та хаші лісу [30]. Поранених, як свідчать археологічні знахідки, лікували, та, навіть, оперували: в нашаруваннях XII–XIII ст. знаходили залізні пінцети, скальпелі, гачки, затискачі. Вони предметно ілюструють медично-знахарську обізнаність і досконалу лікувальну справу болохівців, у якій навіть вбачають ймовірне існування польової хірургії [31].

Примітно, що «знахарська» основа складає певний зміст і в етимології слова «Болохівщина». Мовознавці вважають, що назва «болох» належить до лікувальної рослини «boloch» або «*Caltha palustris*» — «калюжниця

болотяна», яку застосовували знахарі та ворожити. За іншими тлумаченнями, назва «Болохівщина» походить від особового імені «Болохъ», що є скороченим варіантом давньослов'янського двоосновного антропоніма «Болеславъ». Цей антропонім є характерним у формі «Bolech» і зустрічається переважно у західно-слов'янських мовах. Відповідний ономастикон зафіксовано у новгородських землях, «торговельній республіці» Давньої Русі, з якою у Болохівщини було немало спільного: обидві були розташовані на міжнародній трасі Північ-Південь, обидві складали своєрідні «вільні економічні зони» середньовіччя, обидві мали економічний ухил до транзитної торгівлі. У ділянці соціально-політичного устрою в обох значну вагу мали боярські елементи та торгівельно-купецька еліта. Саме з торговельно-економічними прошарками були, очевидно, пов'язані печатки для скріплення угод та великі медальйони-оберіги, призначені для охорони мандрівника від злих сил з зображенням святого Михаїла, патрона європейських елітарних торговельних кіл. Саме воно прикрашає печатки з Ізяславля та Пересопниці (на прямокутній пластині розмірами 16 × 17, 5 мм, печатка з тотожним зображенням з колекції А. Фрідріха). У скарбі 1970 р. із с. Городище Деражнянського району Хмельницької області, який вмщував 230 екземплярів прикрас, святий Михаїл зображений на позолоченому медальйоні-змійовику типу «чернігівської гривні» Володимира Мономаха. Загальна кількість речей в згаданому скарбі спонукає до припущень, що це є скарбниця, не виключено, приналежна верхівці болохівського управлінського угруповання, адже більше нічим неможливо пояснити кількісний вміст цього скарбу, адже в інших випадках накопичення щонайбільше доходять до тридцяти екземплярів прикрас, ще частіше вмщують по кілька срібних виробів. Характерно, що польські дослідники вважають факт заховання скарбів X–XIII ст. свідченням діяльності купців [32], на відміну від вітчизняних, які дотримуються версії не про економічні, а політичні причини заховання скарбів [33].

Отож, хоча зазвичай речі з зображенням Михаїла намагаються віднести до конкретних осіб із князівських родин, не варто забувати, що цей образ був знаком приналежності до торговельно-економічного активу. Його члени діяли на міжнародній трасі від Візантії до Північної Європи, на Сході, в Індії, Китаї. В XII–XIII ст. образ цього святого перетворився на геральдично-емблематичний, подібно до образу святого Георгія на гербі Генуезького банку, який з XIII ст. упізнавали по всій Європі. Церкви та божниці на честь святого Михаїла будували протягом IX–XVIII ст. у торговельних центрах, «вузлових» пунктах, транзитних точках, перевалах, формуючи своєрідну «мережу» від Сходу до Русі, від Русі до Європи. Розставлені вздовж траси, вони вказували на осередки та притулки, де гості-торгівці могли зупинитись на перепочинок [34].

Саме до цього активу належали й непокірні «князі болоховські», згадані на сторінках давньоруських літописів у розпалі жорсткої і кровопролитної боротьби, яка посилилася у XII–XIII ст. Літопис описує великодушність Данила Галицького у відносинах з ними, щоправда на сторінки галицько-волинської хроніки потрапляє і оповідь про похід військових загонів Данила, які спалили та зруйнували 1241 р. сім болохівських міст, в тому числі Губин, Кобуд, Звягель. Разом з воєводою Кирилом, який привів 3000 піших та 300 кінних воїнів, князь «кинувся в землю Болохівську» з намірами покарати їх за угоду з татарами, на бік яких начебто перейшла болохівська боярсько-князівська адміністрація.

Нищівного удару, як традиційно вважають науковці, Болохівщині завдали у 1259 р. війська хана Бурундая. Але якщо згадати про дипломатичні маневри Данила Галицького в Золотій Орді у військовій ставці Батия, то можна здогадатися, що саме вплинуло на ситуацію, спочатку сприятливу для стосунків болохівців з татаро-монгольськими ханами, та раптом, різко-протилежну. Ймовірно, галицький князь пообіцяв монголо-татарським баскакам торговельні дивіденди з Болохівщини, якщо «непокірні князі» будуть усунуті, адже самотужки Данило подолати їх не міг, незважаючи на всі каральні експедиції.

Хто ж стояв за літописною назвою «князі болоховські»? Їх походження, ступінь родичання із іншими князівськими родами, імена, кількість — невідомі. Літописець розповідає про них як про рід збіднілих, васально залежних князів, яких у 1235 р. Михайло Всеволодович Чернігівський та Ізяслав Мстиславич звільняли з полону Данила, називаючи «братами». Деякі науковці вважають їх нащадками Олега [35], Рюриковичами, двоюрідними братами Михайла Всеволодовича з роду Ольговичів (Андрій, Іван, його син Василь та Гаврило Мстиславич) [36], інші — представниками роду Олега-Михайла Святославича Чернігівського [37]. М. Дашкевич свого часу стверджував, що вони були виборними князями, старого, до-рюриковського типу, які приймали важливі рішення колегіально, громадою. Таку версію поітврджує аналіз особливостей укладу та повсякдення мешканців Болохівщини, і власне пояснює, чому «болохівські князі» знаходились під впливом місцевих бояр [38]. До подібних висновків спонукає аналіз речей з Болохівських скарбів, зокрема наявність у скарбі 1970 р. шести пернів-печаток, архаїчних за формою та традицією вжитку, аналог яким знайдено у Ізяславльському скарбі того ж часу, приналежному до середовища місцевого нобілітету. У складі Болохівського скарбу 1970 р. знаходились: а) золотий перстень з шестикутним щитком, на якому гравійовано знак Рюриковичів [39], б) срібний позолочений перстень з аналогічним знаком, розташованим в ромбічному полі [40], в) срібний перстень зі щитком, прикрашеним контурною черню у вигляді геометричного

орнаменту [41], г) срібний перстень з шестикутним щитиком та черневим декором у вигляді лози [42], д) перстень з шестикутним щитком з орнаментом у вигляді котячого хижака, схожого на гепарда (дві ноги, загнутий хвіст, плямистий тудуб) [43], є) перстень з шестикутним щитком з літероподібним знаком [44]. Художня стилістика цих перснів однакова, вони виконані за загальним замовленням, ймовірно, одним майстром у місцевій майстерні, на що вказує однотипна композиція з декором зооморфними та літероподібними мотивами, орнаментация із сталих елементів (лозоподібна «розірвана хвиля», «напівкрин», «хрести», «напівхрести»), спільні технічні засоби та прийоми (гравіювання тонким різцем пунктирного сліду черні у вигляді насічки на периферійних ділянках) [45]. Найскладнішим за конструкцією є перстень з князівським знаком, де ромбічна фігура вписана в квадрат, а щиток з'єднується дужкою з ромбічними фігурами та з хрестами на черневому тлі.

Саме його деякі дослідники відносять до онуків Олега Святославича [46]. Водночас персні з геральдичними звірами відносять до представників боярських родів [47], хоча зображення барса або гепарда пов'язує їх тематику з геральдичними емблемами володимиро-суздальських князів (вона присутня на щиті святого Георгія, патрона династії на рельєфі Георгієвського собору у Юр'єві-Польському). Знаки не зооморфного характеру вважають князівськими тамгами [48]. В цілому ж, тематична невизначеність та відмінність образів на цих печатках від офіційних взірців дозволяє тлумачити їх як спроби формування місцевої геральдики, знаків власності бояр. Так, гепард — котячий хижак, зображений на двох перснях, тяжіє до традицій тотему, характерного первісно-общинному ладу, за існування якого зароджувалася мова символів [49]. Вірогідно у притаманній традиційній системі вірувань на основі тотемного родового мислення прагнула зберегти свою владу над громадою місцева знать. Варто також зауважити, що тут вона перегукується із символікою представників кочівницьких угруповань, які мешкали на теренах давньої Русі, в тому числі у Пониззі. Літери на перснях-печатках, у свою чергу, мали тематичну тотожність з літерами товарних plomb, зокрема дорогиченських. Отже сюжетно-тематична спрямованість перснів-печаток дає підстави говорити про їх приналежність до місцевої старої знаті та нових немісцевих звершників, об'єднаних скоріш за все економічними інтересами.

Назва «болохівські князі» в такому випадку набуває змісту узагальнення. Не випадково серед болохівських князів літопис називав і Олександра Белзького, двоюрідного брата Галицького князя, і боярина Гліба Зеремеевича, який виступає то на стороні Мстислава, то угорців (1231), то Данила (1234). Болохівським князем літописець називає й боярина Доброслава Судича, попова онука, який увійшов до столичної Бакоти і забрав все Пониззя без князівського дозволу (1241).

Відтак об'єктивною є думка, що болохівські князі були вихідцями з місцевого земського середовища, проводирями міських общин Верхнього Побужжя, які очолили боротьбу за політичну самостійність. Водночас, дещо упередженим, є заперечення їх приналежності до Рюриковичів та бояр нової формації, адже Рюриковичами могли себе вважати і непрямі нащадки, які зображували на шестикутному щитку їх знаки. Ускладнює питання і те, що нова знать в політичних інтересах могла родичатися з нащадками старих місцевих родів, які, між іншим, мали родичів і серед візантійської та європейської аристократії [50].

Суміжним є питання про етнічну приналежність болохівців. Воно цікавило дослідників від самого початку: про це свідчать статті А. Петрушевича, В. Антоновича, І. Лінніченка, які висловили припущення про пришле волоське (румунське) населення Болохівщини [51], що у 40-ві рр. ХХ ст. визвало бурхливу дискусію. Заявлена у 1942 р. румунським істориком О. Болдуром версія щодо романського походження болохівців, офіційно була відхилена, однак неофіційно продовжує побутувати [52]. Своєрідно на це питання відповідає сучасний російський дослідник О. Майоров, який вважає, що волохи могли потрапити в залежність (під владу) до галицького князя, платити йому данину і навіть підкорятися князівському суду. В підтвердження автор наводить дані археологічних досліджень — існування на півночі сучасної Молдови в с. Мерешівка Окницького району укріпленого городища, яке за параметрами відповідає пам'яткам Галицької Русі домонгольського часу.

Натомість, питання щодо волохів не є остаточно вирішеним. Назва «волохи», якими О. Болдур називав болохівців, в етно-лінгвістичних дослідженнях має досить конкретне визначення. В цілому до волохів відносять предків всіх східно-романських народів, мешканців півночі Балканського півострова та Карпатських гір, етнічну основу яких складали іліро-фракійські скотарські племена, романізовані у перші століття н. е. З VI ст. вони активно контактували зі слов'янами, які розселилися у цьому регіоні у VI–VII ст., а також з неслов'янським населенням Далмації (що відомо з договору Дубровника із Сербією). Назву це населення отримало від німецького *Walch*, під якою німецькі купці умовно узагальнювали романське населення Балканського півострова від всіх інших мешканців. Така назва закріпилася у сербських, болгарських та інших джерелах, в тому числі й давньоруських, також через германське посередництво. Однак з IX ст. під назвою *Walch* розуміли не стільки румун, молдаван та італійців (римлян) [53], скільки «латиноприналежних» європейців православного віросповідання. Отже назва «волохи» суто поверхнева, зовнішня, вона відображає стороннє бачення ситуації. На XII–XIII ст. колишні *влахи-волохи*, ймовірно, були вже не етносом, а угрупованням, у якому економічні та політичні інтереси базувались на родинно-сімейних стосунках та спільній

православній ідеології. Імовірно, що на XII–XIII ст. до їх числа під зовнішньо-поверхневим поглядом могли потрапити очільники колишніх дулібсько-волинянсько-бужанських племен, які все більше втрачали позиції і шукали способів захисту шляхом об'єднання з представниками більш могутніх еліт, наприклад, білих хорватів, в минулому одного із перших крупних східнослов'янських політичних об'єднань [54], а згодом непримиренних ворогів нової київської влади у Прикарпатті.

Примітно, що М. Дашкевич, який наприкінці XIX ст. відійшов від історичної науки і активно займався мовознавством і літературознавством, знаходив і там додаткові аргументи на користь своєї гіпотези щодо слов'янського населення Болохівської землі [55]. Сучасні матеріали додають ґрунтовності до висловлених М. Дашкевичем міркувань. Серед археологічних знахідок у болохівських землях знайдено багато речей, пов'язаних з язичницькими віруваннями слов'ян. На сріблому браслеті з Болохівського городища зображено сцени язичницьких свят з танцями, ритуальним пригубленням питва із рогу, дресированими тваринами [56]. Це у свою чергу, дає підстави для розгляду тематики «волхования», «волхвів», як ймовірного виду діяльності представницького прошарку місцевих спільнот Болохівщини. Узагальнено така «регіональна» назва могла вживатися як соціально-визначальна щодо болохівських князів, по суті племінних вождів, які зазвичай виконували жрецькі функції. Традиційні вірування — перевірений інструмент управління суспільною свідомістю. Аналіз образів на давньоруських нарочнях свідчить про їх відповідність міфологічним персонажам широкого кола європейської спільноти додержавного періоду, в тому числі чехів, болгар. На наше переконання, істотну роль у середині болохівського етнокультурного масиву відігравали західно-слов'янські елементи, роль яких в історії Галицько-Волинської Русі вивчена надто мало, однак розвідки у цій ділянці дають підстави для подібних припущень та стверджень [57].

Про переважання слов'янських елементів та самоідентифікацію болохівського населення із слов'янсько-давньоруською спільнотою свідчать предмети побутового вжитку, набори ювелірних прикрас. Риси матеріальної та духовної культури у XII–XIII ст. характеризують населення болохівських земель як спадкоємців волинян, які в давнину населяли її північну частину — верхів'я річок Горині та Тетерева, в той час як південну — нащадки уличів. Їх спільноти на певному етапі пережили процеси злиття та зрощення. Про це, зокрема, свідчать матеріали пам'ятки с. Красне на Вінничині, де знаходився ремісницький центр з металообробки [58]. Ювелірні прикраси з болохівських територій свідчать про початкове переважання у них елементів, характерних для дулібсько-волинянської спільноти. Саме їх модифікації ми бачимо у ремісницькому центрі уличів в с. Красному (вироби з зерню X — початку XI ст.). Далі ювелірні

набори набувають рис характерних для волинян часів їх входження до складу Київської Русі (вироби XI — початку XII ст. з плетеного та крученого дроту, великі зерневі намистини, «украплення» черневого декору). А завершають цей еволюційний ряд вироби загальноруського типу — колти з обнизью, колти з вісімоподібною дровою каймою, відігнутокінцеві сережки, тринамистинні сережки «київського» типу, браслети-наручні. Їх поширення у XII–XIII ст. є по суті пристосуванням старих уявлень та художніх традицій до форм та стилістики нової мистецької культури. Місцеві майстри прагнуть адаптувати її до власних потреб, відштовхуючись від культури, яка існувала на цих теренах протягом чотирьох століть, однак все ж відходила у минуле. Старі риси закарбувались у виборі звичного матеріалу срібла, технологічних та технічних прийомів (лиття, кування, пайки, витягування дроту, скані, зерні та їх імітацій) [59].

Загальної складності у відповіді на питання етнічної приналежності болохівців додають також ті обставини, що частину населення цих земель, в силу активних міграційних процесів на шляхових магістралях, складали інші народи. На тлі слов'янського цементуючого етнічного ядра, діяли тюрки, германці, прибалти, євреї. На їх присутність вказують відповідні знахідки речей, а також топонімічні назви. Ці етнічні прошарки мали власні соціально-політичні та економічні «ніши». Їх кількісний відсоток серед населення, напевно, за певних обставин коливався, однак в цілому був відносно невеликий і не порушував монолітності всього соціокультурного масиву.

Окремо варто сказати про тюркські етноси, які, на думку деяких дослідників, мали суттєву роль. Їх складали в цей час половці та чорноклобуки, торки, кумани, які освоїли частину території Київської Русі ще у попередній час в зв'язку з близько розташованими степами дикого поля, та з XIII ст. — татаро-монголами. Роль та впливи перших, на наш погляд, полягала у причетності до військово-охоронної справи, яка для кочівників була і професією, і способом життя, і кармою. Їх войовничі здібності використовували і болохівські князі, і Данило Галицький, і його чернігівські та київські суперники. В ряду тюркомовних народів сприймали також представників Сходу та Закавказзя, які представляли інші етнічні культури та традиції, однак мали відношення до виготовлення та зберігання зброї, тобто узагальнено, військової справи. В такий спосіб вони дійсно могли впливати на ситуацію та події в краї.

Частину населення складали бродники, берладники і так звані галицькі вигнанці, які у соціально-політичному плані формували єдиний конгломерат, у значній мірі, напевно, також тюркомовний. Вони мешкали за державними рубежами, не підкоряючись ні одному з правителів і представляли достатньо значну військову силу [60]. Її продемонстрували загони з Бирладі, які надали допомогу Івану Ростиславичу Звенигородському, претенденту на галицький

стіл, конкуренту Ярослава Осмомисла. Один із небагатьох представників офіційної влади Іван Ростиславич мав авторитет серед зазначених верств населення. За схильність до авантюризму та військову службу, яку оплачували дзвінкою монетою, його вважають першим давньоруським кондотьєром [61]. Після цієї події він отримав назвисько Берладник.

Що стосується татаро-монголів, то їхні впливи на цих землях відповідали загальній політиці Золотої Орди.

Після розгрому Болохівщини військами татаро-монголів, болохівці, які зуміли врятуватись, відступали на Полісся і осіли у важкодоступних землях Турово-Пінського князівства. Звиклі до життя у лісових хащах та на болотах, вони наче загубились на певний час у їх нетрях. До середини XIV ст. ми не маємо про болохівців ніяких відомостей. Однак, пізні середньовічні джерела починають їх знову згадувати. Як виявилось, вони зберегли не тільки свою ідентичність, а й бойову дієздатність. В описі 1552 р. Вінницького замку йдеться про «болаховцев», які складають його охорону. У розповіді про м. Лисянки 1622 р. їх змальовують як майстерних мисливців і рибалок, а у оповіді про козаків Ніжинського, Полтавського, Прилуцького, Чернігівського полків 1640 р. «болохівців» знову-таки виділяють серед всього загалу. На Запорозькій січі «болоховник» — це обізнаний на секретах звіриних ловів, спритний вмілий козак, який користується повагою товаришів-вояків. Можна припустити, що у XIV–XVII ст. в час, коли болохівці стали переселятись з Полісся по всіх кутах України, певні прошарки серед них обрали військову діяльність. Іншим було важливо повернутися на старі землі, щоб вирощувати хліб [62].

Останнім часом Турово-Пінські землі, де на кілька століть знайшли свій притулок болохівські родини, називають батьківщиною князів Острозьких. Деякі дослідники вважають їх вихідцями саме з болохівського осередку, мотивуючи тим, як цілеспрямовано князі Острозькі повертали на Болохівські землі минулі свободи та економічне процвітання. Приставши до європейського шляху економіки, В. К. Острозький здійснив кроки з її лібералізації, ввів «Руський закон» і тотальний податок, що призвело до швидкого економічного піднесення Поділля. Про зміни на болохівських теренах свідчать «Острозькі інвентарі» 1603, 1620, 1629 рр., у яких названо тисячі прізвищ мешканців міст та селищ, залюднених болохівцями з Полісся [63]. Їх аналіз підтверджує заможний побут, володіння значною власністю, укріплення сільського господарства, зростання ремісничого виробництва, орієнтацію на європейські ринкові потреби болохівців.

Запровадження князя Острозького сприяли перетворенню місцевих зем'ян і бояр на українську шляхту. На тлі реформованої православної церкви було відновлено свободу віросповідання, адже разом з репатріантами з Полісся

на колишні Болохівські землі полинули поляки, литовці, євреї, німці, шведи, голландці, французи. Люди різних інтересів і діяльності — ремісники, лихварі, місіонери, лікарі, юристи, педагоги, поети, художники, мандрівники, підприємці формували нове соціо- та етнокультурне середовище. Про нову економіку та професійну діяльність свідчать знахідки монетних кладів XVI–XVII ст., в яких знаходили золоті, шилінги, талери, франки, марки, крони, флорени, дукати, празькі гроші. Фінансова система цього часу була мобільною і оперативною. Широко застосовували економічні операції під угоди, кредити, заставу, оренду. Працювали ломбарди.

Європеїзація входила до всіх сфер життя. Зростала освіта: завдяки зусиллям князів Острозьких відкрили школи, заснували Академію, вперше надрукували книги «донині небачені». Докорінно змінився побут та одяг подолян. З'явилися нові свята, розваги, дозволля.

Було засновано десятки нових міст і містечок [64], вулиці викладали бруківкою [65]. Європейською новиною стало складання топографічних планів місцин та міст. Один з таких планів належав місту Острополю, відбудованому у 1576 р. К. В. Острозьким на місці давнього болохівського городища, ймовірно, Кудина. За сорок років Острополь з військової фортеці виріс у велике місто, оточене двадцятьма шістьма хуторами, життєдіяльність яких забезпечувала самоврядна влада. Поділене за давньоруською схемою на Старе і Нове, місто за масштабами перевершувало тогочасний Луцьк: у старій частині діяли 976 господарств, у новій — 285. Будинки, переважно, саманно-кам'яного типу, були розташовані за сотенно-десятьковою системою. Щонеділі під стінами міста вирував ярмарок, в якому брали участь десятки торгових лавок. Головним на торгах був хліб — одвічний продукт та товар цього краю. В місті працювало 8 млинів, 22 кам'яних мучних кола та близько 10 питльованих. Остропільський хліб, крупи, борошно, збіжжя продавали в Любартові (Любарі), Костянтинові, Острозі та вивозили на європейські торги.

Після смерті 1620 р. останнього із князів Острозьких, в краї запанувала політична напруга, яка перейшла у релігійні чвари, козацькі повстання і війни, міжетнічні конфлікти. У войовничому запалі Речі Посполитої, яка «вогнем і мечем» спасала свою державність, Болохівщина — «край хліба» була оголошена польською «ойчизною». Общинне землекористування було зруйноване, замість нього було запроваджено панщину та повинності. У XVIII ст. ці землі відійшли до Польщі.

Сутність реалій життя на теренах літописної Болохівської землі поки що розкриті не достатньо. На жаль, з початку XX ст. вивчення «болохівського питання» було перерване, а з 40-х рр. XX ст. пам'ятки літописної Болохівщини розглядали переважно у широкому загалі як об'єкти історичної Волині [66].

Лише у 90-ті рр. українська наука повернулась до вивчення «болохівської теми», яка замовчувалась протягом багатьох десятиліть на тлі «москвациентричних» теорій. Вона залишається за межами офіційної вітчизняної науки і нині. В останньому тритомному виданні «Давньої історії України» болохівським міс-там присвячено ...одне речення [67]. Годі шукати пояснень, що Болохівщина — це князівство, давньоруська автономія, оригінальне суверенне формування. Не виділена вона і як історична область, хоча такою Болохівську землю визна-вала навіть радянська історіографія, а нині знову підтвердили російські дослід-ники [68]. На Україні її історичну роль прагнуть відновити вчені-поділлезнавці та широкий загал краєзнавців Хмельниччини, Рівненщини, Житомирщини, Вінничини [69].

Вісім з половиною століть відділяють нас від першої літописної згадки про Болохівську землю. Загублена у часі, вона має багато відкритих питань з еко-номічної, політичної, соціально-демографічної історії. Але є вагомі підстави розглядати історичний досвід цього краю як уроки державності: етап форму-вання політичної суверенності під егідою літописних болохівських князів та період утворення магнатерії князів Острозьких, обидва — приклади куль-турного піднесення та процвітання.

1. *Дашкевич М. П.* Княжение Даниила Галицкого за русскими и иностранными известиями. — К., 1873; *Дашкевич М. П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1876. — Т. 2. — С. 69–139; *Дашкевич М. П.* Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах // Университетские известия. — 1884. — № 6; *Андріяшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. — К., 1887; *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. — Одесса, 1895; *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. — К., 1885; *Линниченко И. А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV–XV вв. — М., 1894; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. — М., 1901. — Т. 1. — С. 1–132; *Сецинский Е.* Болоховское княжество (1150–1257). — Хмельницький, 2004; Болохівщина: земля і люди: М-ли Всеукр. наук. конф. — Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000; Острогіана в Україні та Європі: М-ли Міжнар. конф. — Старокостянтинів, 2001.

2. ПСРА. — Т. II. — С. 792; Літопис Руський: За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1989. — С. 399, 417.

3. *Карамзин Н. М.* История государства Российского. — СПб, 1842. — Т. III. — С. 163.

4. *Дашкевич М. П.* Княжение...; *Дашкевич М. П.* Болоховская земля...; *Дашкевич М. П.* Новейшие домыслы...

5. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии...
6. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. — М., 1901. — Т.1. — С. 197–354.
7. Прищепя Б. П. Погоринські і болохівські міста в давньоруський час // Болохівщина: земля і люди. — Хмельницький, 2000. — С. 82.
8. З XVII ст. територія Болохівщини входила до складу Подільського та Київського воеводств.
9. Прищепя Б. П., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. — Рівне, 1995.
10. Звіздецький Б. Літописний Возв'язель в контексті археологічних досліджень // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст. — К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. — С. 97–110.
11. Журко О. До питання про топографічні та плані графічні особливості міст Болохівської землі // Літописний Губин... — С. 8.
12. Археологічні дослідження у 2002 р. проводив Ю. І. Толкачов.
13. Сіцинський Е. Хмельницький замок і матеріали по м. Хмільнику (Рукопис) // КПМДА. Ф. Р–3333. Оп. 1. Спр.12. Арк. 1–89.
14. Литко С. А. Де був давній Болохів // Український історичний журнал. — 1971. — № 4. — С. 99–105.
15. Журко О. До питання... — С. 12.
16. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб, 2001.
17. Винокур І. С. Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 233–236.
18. Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 353–358.
19. Журко О. І., Михайлова Р. Д. Болохівщина на теренах Хмельниччини, невідоме відоме // Місто Хмельницький в контексті історії України. — Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006. — С. 248.
20. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицко-Волинської Русі. — К., 2007. — С. 35–40.
21. Деякі дослідники вважають, що їх представляли на Болохівських землях посадники. Див.: Трембіцький А. Є. Й. Сіцинський — дослідник Болохівського князівства // Літописний Губин ... — С. 22–37.
22. Греков Б. Д. Киевская Русь. — С. 54.
23. Дашкевич М. Новейшие домыслы...
24. Тимошук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969. — С. 71–72; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1981. — С. 130–136.
25. Якубовський В. І. Матеріальна і духовна культура населення літописного Губина // Літописний Губин... — С. 40.

26. Михайлова Р. Д. Вивчення художніх традицій Галицько-Волинської Русі (за матеріалами скарбів Х–XIV ст.) // Мистецтвознавство України. — 2004. — Вип. 4. — С. 277–283; Михайлова Р. Д. Речові скарби Галицько-Волинської Русі та їхнє історико-культурне значення (XII–XIV ст.) // Слов'янський вісник. — Рівне, 2001. — Вип II. — С. 3–37.

27. Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. — М., 1986.

28. Михайлова Р. Д. Художня культура... — С. 196–208.

29. Там само. — С. 196–199.

30. Якубовський В. І. Матеріальна і духовна культура населення літописного Губина // Літописний Губин... — С. 44.

31. Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський... — С. 29.

32. Сецинский Е. Болоховское княжество... — С. 7.

33. История Польши: В 3 т. — М., 1956. — Т.1.

34. Корзухина Г. Ф. Русские клады. — М.; Л., 1954; Звіздецький Б. Літописний Возвягель в контексті археологічних досліджень // Літописний Губин... — С. 97–110.

35. Михайлова Р. Д. Художня культура... — С. 180–188.

36. Сецинский Е. Болоховское княжество... — С. 17.

37. Алфьоров О. Болохівські князі — «првинційна гілка» чернігівських Ольговичів // Кобудь, Константинів, Староконстантинів: історія, археологія, культура, архітектура. — Староконстантинів, 2006. — С. 190–202.

38. Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 102.

39. Сецинский Е. Болоховское княжество... — С. 21

40. Якубовський В. І. Давньоруський скарб... — С. 87–164, рис. 17, 1.

41. Там само. — Рис. 17, 5.

42. Там само. — Рис. 17, 3.

43. Там само. — Рис. 17, 4.

44. Макарова Т. И. Черное дело... — С. 48.

45. Якубовський В. І. Давньоруський скарб... — Рис. 19.

46. Макарова Т. И. Черное дело... — С. 91.

47. Якубовський В. І. Давньоруський скарб... — С. 102.

48. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // САИ. — 1964. — Вип. 1; Чернецов А. В. Два перстня-печатки из Старой Рязани // Памятник культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1980. — Л., 1981. — С. 550–551.

49. Макарова Т. И. Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 246.

50. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 12.

51. До знатного валаського роду Santacuzino належала, початково, римська родина візантійських намісників та імператорів. Після падіння Візантії (середина XV ст.)

Кантакузини перейшли на службу до турків. Шербан Кантакузин (1640–88) був з 1678 р. господарем Валахії; на початку XVII ст. багато членів родини переселилися з Валахії до Росії. У XIX — на початку XX ст. займали провідні політичні посади в Румунії (СИЭ. — М., 1966, — Т. 6).

52. *Петрушевич А. С.* Кто были болоховские князья // Слово. — Львов, 1877. — № 94–95; *Линиченко И. А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV–XV ст. — М., 1894.

53. *Spinei V.* In formatile istorice desppe populate romaneassa de la est de Carpati in secolele XI–XIV // In Anuarul Institutului de Istorie Si Archeologie «A. D. Xenopol». — 1977. — Т. XIV. — С. 3–5.

54. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — С. 30.

55. *Дашевич М. П.* Еще разыскания о Болохове и болоховцах // Университетские известия. — 1899. — № 6.

56. *Якубовський В. І.* Давньоруський скарб... — С. 102.

57. *Михайлова Р. Д.* Художня культура... — С. 374–394.

58. *Хавлюк П. І.* Науковий звіт про дослідження археологічних ам'яток на Південно-мобу Побужжі експедицією Вінницького пединституту 1991 р. Ф. 1991/1765 (Рукопис) // Науковий архів ІА НАНУ.

59. *Михайлова Р. Д.* Вивчення художніх традицій Галицько-Волинської Русі (за матеріалами скарбів X–XIV ст.) // Мистецтвознавство України. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 277–283.

60. *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. — С. 461.

61. *Котляр М. Ф.* Історія України в особах. Давньоруська держава. — К., 1996. — С. 23.

62. У дослідженнях Є. Й. Сіцинського історія краю доведена до XVII ст.

63. *Ворончук І. О.* Місто Любартів за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р. // Житомирщина на зламі тисячоліть. — Житомир, 2000. — С. 85–98.

64. *Сицинський Е.* Археологическая карта Подольской губернии...; *Сіцинський Є.* Хмельницький замок...

65. *Виноградська Л.* Археологічні дослідження давньоруських шарів в м. Старокостянтинів у 2001–2003 рр. // Літописний Губин... — С. 50.

66. *Трембіцький А. Є. Й.* Сіцинський... — С. 25.

67. Давня історія України: В 3 т. — К., 2000. — Т. 3. — С. 328.

68. *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь.

69. Болохівщина: земля і люди...; Острогіана в Україні та Європі...; *Журко О.* Князі Острозькі і утвердження Острозького домену на Болохівських землях в XIV–XVI ст. // Літописний Губин... — С. 208–217.